

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ՄՄ

Ս. ԷՋՄԻԱՍՆԻ ՍԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ԳՄԲԵԹԻ ԽԱՉԱԹՈՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նայկական միջնադարյան վանքերում ու եկեղեցիներում իրականացվող շինարարական եւ բարեկարգման աշխատանքները կարելուովում են նախ եւ առաջ մեր պատմամշակութային ժառանգությունը նոր գտածոներով հարստացնելու եւ ուսումնասիրություններ իրականացնելու տեսանկյունից: Այս առումով բացառություն չէին նաեւ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինությունները՝ վերջին տարիներին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում իրականացվող հիմնանորոգման լայնածավալ աշխատանքները, որոնց արդյունքում ոչ միայն ի հայտ եկան Մայր տաճարի որմնանկարների ուշագրավ շերտեր, այլեւ դրանք հնագիտական ու վիմագրագիտական նոր բացահայտումների առիթ դարձան: Ասվածի հավաստիքն են վերջերս հրապարակված գիտական հոդվածները¹, դրանցից մեկը նվիրված է Մայր տաճարի վիմագրական նորահայտ նյութին, որի հեղինակն է Ս. Էջմիածնի «Որմնանկարների վերականգնման գիտահետազոտական կենտրոն» կազմակերպության արվեստաբան, լուսահոգի Ավետիս Ավետիսյանը²: Գնահատելով բազմաշնորհ հեղինակի

¹ Տէս Ա. ՊԱՊՅԱՆ, Էջմիածնի Մայր տաճարի որմնանկարների վերականգնման ընթացքը, «Նայկական որմնանկարություն» գիտական հոդվածների եւ նյութերի ժողովածու, կազմ. եւ խմբ.՝ Կ. Մաթեոսյան, Երեւան, 2019, էջ 279—281, 388—389. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ա. ԲԱԳԻՇՅԱՆ, Զաքարիա վարդապետ Վաղարշապատցին եւ նրա նորահայտ դամբարանը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, «Էջմիածին», 2020, Ա., էջ 44—57:

² Տէս Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Նորահայտ վիմական արձանագրություններ եւ վիմագրական ճշգրտումներ Էջմիածնի Մայր տաճարում, «Հայագիտության հարցեր», 2020, թ. 1 (19), էջ 113—128: Ցավոք, Արցախյան վերջին պատերազմը չխնայեց նաեւ մեր երիտասարդ գործընկերոջ կյանքը. «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»: Ա. Ավետիսյանն իր հոդվածում հրապարակել է 7 արձանագրություն, որոնցից մեկը՝ ոչ վիմագիր: Արձանագրություններից երկուսը շինարարական բնույթի են, իսկ մյուսները՝ ԺԸ.—ԺԹ. դդ. հիշատակագրություններ, մեկից էլ միայն թվագիրն է պահպանվել՝ ՌՃԼԵ. (1686): Մանրատառ ու անվարժ փորագրությամբ աչքի ընկնող հիշատակագրություններից մեկը, ըստ հեղինակի,

մասնագիտական հմտությունները, այդուհանդերձ, ցանկանում ենք որոշակիորեն հստակեցնել Մայր տաճարի մեծ գմբեթի խաչաթոռի³ արձանագրության վերծանությունը՝ զուգահեռ որոշ մանրամասներ հաղորդելով բովանդակության վերաբերյալ:

Այն, որ եկեղեցիների գմբեթները պսակող խաչերի հետ զուգակցվող առարկաները երբեմն արձանագրվել են, վկայում է դեռևս Ս. Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, որն իր «Ստորագրութեան» երրորդ՝ «Յաղագս սուրբ մասանց եւ նշխարաց սրբոց եղելոց աստէն ի գանձարանի սրբոյ խորանի մեծի Կաթողիկէ եկեղեցոյս» մասում սուրբ գեղարդի, Հավուց թառի Ամենափրկիչ խաչափայտի, սրբոց աջ-մասունքարանների ու տապանակների կողքին հիշատակում է նաեւ Սիմեոն Ա. Երեւանցի կաթողիկոսի (1763–1780 թթ.) օրոք պատրաստված «գագաթ գլխոյ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ կուսի»՝ ագուցված արծաթյա ութանկյուն անոթի մեջ: Վերջինիս վրա պահպանված է եղել կաթողիկոսական փոքր կնիքը, նաեւ՝ կողպեքը (կուպղ), որով ամրացվել է գմբեթին եւ գագաթի անոթին, այսինքն՝ խաչաթոռին: Կողպեքի երկու կողմերում արձանագրված է հետեւյալը. «Ձեռամբ Սիմէօն կաթողիկոսին, Սուրբ Հռիփսիմէի գագաթն է, ՌՄԺԴ. (1765)»⁴:

Նշենք, որ 2017 թ. Մայր տաճարի գմբեթի նորոգման նպատակով խաչն իջեցվել է, իսկ խաչաթոռի արձանագրությունը դեռևս 2012 թ. տեղում տեսել եւ այդ մասին Մայր Աթոռի գիտական խորհրդին է տեղեկացրել վերականգնման նախագծի գլխավոր ճարտարապետ Ամիրան Բադիշյանը, որը խաչն իջեցնելուց հետո ճշտել է նաեւ նորոգման թվականը⁵: 1.60 մ բարձրությամբ մետաղե խաչի բաղկացուցիչ մասն է նաեւ

հայտնում է Պողոս վարպետ Կայծակի անունը, որը 1680-ականներին կառուցել է տաճարի փոքր զանգակատուն-գմբեթները (Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 117):

³ Մենք հակված ենք գմբեթի խաչահիմքը հանդիսացող գնդաձեւ պատվանդանը կոչելու խաչաթոռ, այլ ոչ խնձորակ: «Ժաչաթոռ» եզրը բացատրվում է իբրեւ քարե կամ փայտե (տվյալ դեպքում՝ մետաղե) խնձորաձեւ պատվանդան, որի վրա կանգնեցվել է խաչը («Հայերէն բացատրական բառարան», կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, հտ. Բ., Երեւան, 1944, էջ 242):

⁴ Տե՛ս ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատ.՝ Ա. Տէր-Ստեփանեանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 51–52. հմմտ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 254:

⁵ Ա. Բադիշյան — բանավոր հաղորդում, 02.09.2020 թ.: Շնորհակալությամբ նշենք, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վարչատնտեսական բաժնի տնօրեն Տ. Մուշեղ եպս. Բաբայանի առաջարկով վերջերս առիթ ունեցանք լուսանկարելու եւ տեղում ճշտելու խաչաթոռի արձանագրության վերծանությունը (27.08.2020 թ.):

գնդաձեւ, երկու մասից կազմված խաչաթողը (բարձ.՝ 0,22 մ, տրամ.՝ 0,31 մ), որի վրա էլ պահպանվել է գոտկաձեւ, ելնդատառ արձանագրությունը (նկ. 1, 2): Փորագրիչն այն կազմել է իրար զուգահեռ տողերի միջնամասում, տառերի բարձրությունը մոտ 2 սմ է. սկզբում պարզունակ, թեւերը եռաբողբոջ խաչ է պատկերված, իսկ տողերի ավարտին՝ ոճավորված գծային զարդանախշեր: Բուն արձանագրությունից անշատ իբրեւ երկրորդ տող, բավականին ուշագրավ եղանակով նշված են նաեւ վարպետների անունները: Արձանագրության վերժանությունը, ըստ առաջին հրատարակչի, հետեւյալն է. «Ի թուին ՌՃԼ. (1681), եղայ կաթողիկոս.... Եղիազար Ամենայն Հայոց, ի շարժման է եւ ի կայծակնայ խախտել, կրկին նորոգեցաւ ՌՃԼԹ. (1690) թուին, ուստայ Ովանէս Քրրիստոս բլիք»⁶: Այսինքն՝ Եղիազար Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրոք (1681—1691 թթ.) նորոգվել է երկրաշարժից եւ կայծակից «խախտված» (վնասված) խաչը, իսկ նորոգող վարպետը (ուստա) Ովանէսն է:

Ակներեւ է, որ արձանագրության հատկապես վերջին հատվածում վերժանությունը հստակ չէ, ինչը մտորելու տեղիք է տալիս (նկ. 3): Նախ՝ ՔՐԻՍՏՈՍ անունը տրամաբանորեն պետք է արձանագրվեր համառոտագրված՝ «ՔՍ» ձեւով, ինչպես ընդունված է նաեւ միջնադարյան վիճակագրերում: Բացի այդ՝ անհասկանալի է վերջին՝ «ԲԼՅԻՔ» տառաշարքը, որի «ՅԻՔ» հատվածը Ա. Ավետիսյանը հավանական է համարում կարդալ «ՅԻՇԵՍՁԻՔ» կամ «ՅԻՇԵՂՔ»⁷: Առերեւոյթ չբացատրելով հեղինակի առաջարկած տարբերակները՝ նկատենք՝ «ՅԻՇԵՅԵՔ» բառը, որին սովորաբար հաջորդում է «Ի ՔՐԻՍՏՈՍ» կանոնական դարձած ձեւակերպումը, «ՅԻՔ» ձեւով առհասարակ չի սղվում, առավել եւս, որ սրանից առաջ դեռ երկու տառ անհասկանալի է՝ «ԲԼ»: Նկատառելով այդ՝ առաջարկում ենք հետեւյալը.

Նախ՝ տեղին է «ՈՒՍՏԱՅ» բառի վերջին «Յ»-ն կարդալ որպես ՈՎԱՆԵՍ անվան սկզբնատառ, այսինքն՝ ՅՈՎԱՆԵՍ, քանի որ նշված ժամանակաշրջանում «Յ» կիսաձայնի քերականական կարգին գրիչները ոչ միշտ են հետեւել, կամ՝ այն կարելի է կարդալ երկիցս՝ «ուստայ Յովանէս». Ովանէս անվանաձեւը շատ ավելի սակավագույն է արձանագրվել: Անվանը

⁶ Անդ: Նշենք, որ նախքան արձանագրության հրատարակումը հեղինակն իր վերժանությունը նաեւ մեզ էր ներկայացրել, եւ հապճեպ գննությամբ մենք եւս նկատեցինք, որ արձանագրության վերջին հատվածն անընկալելի է:

⁷ Անդ, էջ 118, ծնթ. 5:

հաջորդող «Ք» գրից հետո «ԸՍՏ» տառաշարքն է, այնուհետև ոչ թե «Ս», այլ կցագրված «ԱՄ» է, այսինքն՝ «ԸՍՏԱՄ», որին էլ հաջորդում է «ԲԼՅԻՔ» կամ, որ ավելի տրամաբանական է, «ԲԼՅԻՔ» հատվածը: Մենք հակված ենք երկրորդ՝ «ԲԼՅԻՔ» տարբերակին, քանի որ փորագրիչն իրականում «Յ» եւ «Յ» տառերը միակերպ չի արձանագրել, որից դատելով՝ միայն «Օ»-ի վերականգնմամբ կարելի է կարդալ «ԸՍՏԱՄԲՕԼՅԻՔ»: Կ. Պոլիսը, որը մեր մշակութային հայտնի կենտրոններից էր, հատկապես Ժէ.—ԺԹ. դդ. սկզբնաղբյուրներում հաճախ է հիշվում «Ըստամբօլ», «Ըստամպօլ» անվանաձևերով, ուստի համոզիչ է թվում այս կերպ վերծանումը⁸: Ինչ վերաբերում է ինչպես ԸՍՏԱՄԲՕԼՅԻ, այնպես եւ ՅՈՎԱՆԷՍ անվանումների վերջում հստակ ընթեռնելի «Ք» տառի առկայությանը, ապա տրամաբանական ենք համարում դրա հոգնակերտ նշանակությամբ գործածումը, մի բան, որը մեր միջնադարյան աղբյուրներում վկայված բացառիկ երեւույթ կարելի է համարել, այսինքն՝ նույնանուն երկու «Յովանէս» վարպետ⁹ (ուստա), երկուսն էլ՝ «Ըստամբօլցի», որոնց անունները երկիցս փորագրելու փոխարեն՝ գրիչը հետաքրքիր լուծում է գտել: Այսքանով հանդերձ՝ արձանագրության մեր վերընթերցումը հետեւյալն է (նկ. 4).

† Ի ԹՈՒԻՆ ՌՃԼ. (1681), ԵՂԵԻ ԿԼԱ՝ԹԼՈՒ՝ՂԼԻ՝ԿԼՈ՝Ս ՍԲ. ԷՋՄԻԱՇՄՆԱՅ՝ ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՄԼԵՆԱՅՆ՝ ՀԱՅՈՑ, Ի ՇԱՐԺՄԱՆԷ ԵԻ Ի ԿԱՅՄԱԿՆԱՅ ԽԱԽՏԵԼԱ՝ԿԻԿԻՆ՝ ՆԼՈ՝ՐՈԳԵՑԱԻ ՌՃԼԹ. (1690) † ԹՎԻՆ, ՈՒՍՏԱՅ ՅՈՎԱՆԷՍՔ ԸՍՏԱՄԲԼՈ՝ԼՅԻՔ:

⁸ Խոսուկն օրինակ է Ս. Հռիփսիմե վանքի քառամույթ սրահ-զանգակատան հարավարեւելյան սյան արեւմտահայաց նիստի արձանագրությունը, ըստ որի՝ 1730 թ. ապագա կաթողիկոս Աղեքսանդր վարդապետ Ըստամբօլցին, ի հիշատակ իր եւ ծնողների, վանքին նվիրաբերել է հիսուն ոչխար տամազլուխ, այսինքն՝ բազմացնելու նպատակով (Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Նորահայտ արձանագրություն Ս. Հռիփսիմեի վանքից, ՊԲՀ, 2011, թ. 2, էջ 192—198. հմմտ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, էջ 265—266, արձ. 527):

⁹ Ոմն վարպետ Հովհաննես նորոգողի անվանակիր փոքր խաչքարը ներկայումս ագուցված է Մայր Աթոռի միաբանական կացարանի բաց կամարասրահի արեւելահայաց որմին: Խաչքարն ավելի վաղ ագուցված է եղել հին վեհարանի արեւմտյան պատին, իսկ գիրն առաջինը հրատարակել է վիմագրագետ Սուրեն Սաղումյանը, ըստ որի՝ դժվար է ասել, թե ինչ է նորոգել Հովհաննեսը, սակայն նա էջմիածնում գործած Ժէ. դարի վարպետներից է (Ս. ՍԱՂՈՒՄՅԱՆ, Վիմագիր մասունքներ, «Էջմիածին», 1994, Ը., էջ 111): Մենք եւս հետազայում այս խաչքարին անդրադառնալիս նշել ենք, որ այն կարելի է թվագրել առնվազն ԺԶ.—ԺԷ. դդ.՝ հնարավոր համարելով նաեւ այն, որ խաչքարը կարող էր բերված լինել այլ վայրից (Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, էջ 121, արձ. 128): Բացառված չէ, որ խաչաթոռի նորոգման արձանագրության մեջ հիշատակված նույնանուն երկու Հովհաննես վարպետներից մեկը հենց խաչքարի վիմագրում վկայված Հովհաննես նորոգողն է:

Անդրադառնանք բովանդակությանը: Արձանագրությունը նախ հայտնում է Ս. էջմիածնում Եղիազար Այնթապցու կաթողիկոսության սկիզբը, որն իրավամբ Հայոց ՌՃԼ., այսինքն՝ 1681 թվականն է¹⁰: Նշենք, որ չնայած արձանագրության մեջ հանդիպող «ԵԻ»-ի առանձին գրությամբ, «ԵՂԵԻ» բառում վերջին «ԵԻ»-ը փորագրիչը կցագրել է, եւ այն տեղին է կարդալ «ԵՂԵԻ», այլ ոչ «ԵՂԱ»: Պատմագիր Զաքարիա Քանաքեռցին Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսին բնութագրում է իբրեւ «նարտարախօս եւ ճոռումբաւն, առնազոյց եւ բախատուր,աներկիւղ, որ եւ նարտարութեամբն իւրով ամենեցուն սիրտն առ ինքն ձգեաց...»¹¹: Եղիազար Այնթապցի հայրապետի տասնամյա գործունեությունը նշանավորվել է հատկապես եկեղեցաշինությամբ: Նույն Զաքարիա պատմագրի հաղորդմամբ՝ Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսը, Մայր տաճարի հարավային ու հյուսիսային խորանները բարձրացնելով, քարե ամպհովանի գմբեթներով պատարագի սեղաններ հիմնեց: Իսկ «ի տանիս եկեղեցոյն յերիս տեղիս կանգնեաց կաթողիկէ»¹² ասելով՝ պատմագիրը նկատի ունի Մայր տաճարի արտաքուստ շեշտված արեւելյան, հյուսիսային եւ հարավային խորաններին կանգնեցված զանգակատուն-գմբեթները, որոնք Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի բնորոշմամբ՝ տաճարին հնգագմբեթ տեսք հաղորդեցին՝ «...որով եղեն հինգ կաթողիկէ ի տանիս տաճարին»¹³:

Զմոռանաւք, որ Եղիազար Այնթապցու կաթողիկոսության շրջանին նախորդել էր Երեւանի 1679 թ. հունիսի 4-ի ուժգին երկրաշարժը, որի վերաբերյալ մատենագիրները մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդել: Երկրաշարժին ականատես Զաքարիա Քանաքեռցին իր «Պատմութեան» ԾԱ. (51) «Վասն ահագին շարժին Երեւանայ» գլխում վկայում է, որ ցնցումն այնքան ուժգին էր, որ հողին հավասարվեցին բազմաթիվ «գեղեցկայարկ» շինություններ, վանքեր ու եկեղեցիներ (Գառնիի տաճար, Հավուց թառի վանք, Աղջոց վանք, Զագավանք, Գեղարդավանք, Խոր Վիրապի վանք եւ այլն): Ավերվեցին հիմնականում Երեւան քաղաքը

¹⁰ Սիմեոն Երեւանցի Եղիազար Այնթապցու հայրապետության սկիզբ է համարում 1682 թվականը. «...նստի ի ՌՃԼԱ. (1682) թուղն ի Սուրբ էջմիածին, ի թագաւորութեանն Պարսից շահ Սուլէյմանի, եւ օսմանցոց սուլթան Ահմատին....» (ՍԻՄԵՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, Զամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, հայելի եւ պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873, էջ 25):

¹¹ ԶԱԲԱՐԻԱ ՔԱՆԱԿԵՐԱՅԻ, Պատմութիւն. Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատ.՝ Ա. Վիրաբեանի, Երեւան, 2015, էջ 130:

¹² Անդ, էջ 151. տես նաեւ ՍԻՄԵՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, Զամբո, էջ 26:

¹³ ՍԻՄԵՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, Զամբո, էջ 26:

եւ ներկայիս արվարձանները՝ Նորագավիթ, Նորագյուղ, Նորք, Քանաքեռ եւ այլն¹⁴: Երկրաշարժի ցնցումները հասել են մինչեւ Ս. Էջմիածին ու Սեւան¹⁵: Ըստ գրիչ Գրիգոր Երեւանցու՝ աղետը մեծ վնաս է հասցրել Արարատյան դաշտի զգալի մասին՝ Մեծ Մասիսից մինչեւ Շամիրամի բլուր՝ բացառյալ հայ ժողովրդի նվիրական երեք սրբությունների՝ Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի, Ս. Հռիփսիմե եւ Ս. Գայանե վանքերի. «...բայց ի գլուխ կաթովիկեաց հանուրց եկեղեցեաց՝ լուսաւորչաշէն բարձրագմբէքն Էջմիածին միայն մնաց, հանդերձ Գայանաւ եւ Հռիփսիմէին, ի պարծանս ազգիս մերոյ»¹⁶:

Խնդրո առարկա խաչաթոռի արձանագրության մեջ վկայված երկրաշարժի ու կայծակի մասին ուշագրավ հիշատակությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ տաճարի գմբեթը, այնուամենայնիվ, վնասվել է: Այս տեսանկյունից արձանագրությունն ավելի է արժեւորվում՝ իբրեւ փաստական ու հավաստի վավերագիր տարերային աղետներից մեր պատմամշակութային հուշարձանների կրած վնասների մասին:

Պատմաբան Վարդան Ստեփանյանի բնորոշմամբ՝ 1679 թ. հունիսի 4-ի երկրաշարժն ընդգրկել է գրեթե ողջ Արարատյան դաշտը՝ հասնելով մինչեւ Սեւան: Չնայած նրան, որ սկզբնաղբյուրներն Արարատյան դաշտում երկրաշարժեր են հիշատակում նաեւ 1681 եւ 1683 թթ.¹⁷, այդուհանդերձ, Մայր տաճարի խաչի եւ խաչաթոռի՝ 1690 թ. նորոգված լինելու հանգամանքը, կարծում ենք, պետք է համարել Երեւանի 1679 թ. մեծ երկրաշարժի հետեւանք: Ինչ վերաբերում է խաչի՝ նաեւ կայծակից վնասված լինելու փաստին, ապա ժամանակագրություններում մեզ հաջողվեց գտնել երկու ուշագրավ աղբյուր, որոնցում եւս ակնարկվում է կայծակից եկեղեցիների կրած վնասի մասին: Վաղագույնը ՄՄ Հ^{մբ} 3613 ձեռագրի մագաղաթյա պատառիկին պահպանված 1449 թվակիր հիշատակարանն է, ըստ որի՝ նշված տարվա օգոստոսի 15-ին՝ Աստվածածնի վերափոխման տոնին, «...կայծակն էգարկ սուր նիկոլայ զանգակատան

¹⁴ Տե՛ս ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՅԻ, Պատմութիւն. Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, էջ 149:

¹⁵ Տե՛ս Լ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Պատմագրական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի մասին (հնագույն ժամանակներից մինչեւ XIX դարի սկիզբը), Երեւան, 1995, էջ 17:

¹⁶ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Ե., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, 2009, սյուն 156:

¹⁷ Տե՛ս Վ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում եւ նրա մերձակայքում, Երեւան, 1964, էջ 80, 87:

գլուխն անեղեց...»¹⁸: Մյուսը՝ ՄՄ Հ^ր 604 ձեռագրում գրիչ Պետրոս սարկավագը, որը Գողթանի գյուղերից թերեւս Փառիսոսից էր, հայրենի եւ շրջակա գյուղերում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին համառոտ՝ շուրջ 16 տարվա (1703—1719 թթ.) ժամանակագրություն է թողել¹⁹, որի միավորներից մեկում նշում է. «Դարձեալ այսմ ամի (ՌՃԾԲ.— 1703 թ.— Ա. Հ.) մեր եկեղեցուն կայծակ տուեց, գմբէթն քանդեց, վասն իմ ծովացեալ մեղացն...»²⁰: Ցավոք, ինչպես այս, այնպես եւ նախորդ հիշատակագրության մեջ վկայված եկեղեցիները չեն որոշակիացվում, փոխարենը հիմնավորվում են կայծակից դրանց գմբեթների, տրամաբանորեն նաեւ խաչերի վնասումն ու ավերումը, ինչպես Մայր տաճարի դեպքում:

Ամփոփելով՝ պետք է արձանագրել, որ Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի խաչաթոռի 1690 թվակիր արձանագրության փաստագրումն իր բովանդակային հենքով գալիս է համալրելու Ժէ. դարում Մայր Աթոռում եւ հարակից վանքերում իրականացված շինարարական եւ բարենորոգչական մեծածավալ աշխատանքները: Այն ուշագրավ աղբյուր է ոչ վիմական արձանագրությունների շարքում բնական, տարերային աղետների (երկրաշարժ, կայծակ) եւ դրանց պատճառած վնասների (խաչի խախտման ու նորոգման) մասին հավաստի տեղեկություն հաղորդելու տեսանկյունից: Առավել հետաքրքիր է արձանագրության վերջում նույնանուն երկու վարպետների՝ Հովհաննես Ստամբուլցիների անունների արձանագրման եղանակը՝ ոչ թե առանձին-առանձին նշելու, այլ «ք» հոգնակերտի հավելմամբ, որն արձանագրություններում հանդիպող սղագրության յուրատեսակ օրինակ կարելի է համարել:

Նշենք նաեւ, որ 2020 թ. հունիսի 14-ին՝ Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին, Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռամբ օծվեց եւ տեղադրվեց Մայր տաճարի մեծ գմբեթի նորակերտ խաչը (նկ. 5—8): Նկատառելով այն, որ հին խաչն ու խաչաթոռն արդեն մեծապես վնասված եւ քայքայված էին, խաչաթոռին առկա էին կրակոցներից առաջացած անցքեր՝ որոշվել է այն փոխարինել նորով, իսկ հինը հանձնել Մայր Աթոռի թանգարանային պահպանությանը²¹:

¹⁸ «Մանր ժամանակագրություններ. XIII—XVIII դդ.», հտ. II, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1956, էջ 514:

¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 508:

²⁰ Անդ, էջ 524:

²¹ Խաչի օծման եւ տեղադրման լուսանկարները մեզ տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տեղեկատվական համակարգի տնօրեն,

РЕЗЮМЕ

В 2017 году в процессе проведения в последние годы в Первопрестольном Святом Эчмиадзине широкомасштабных реставрационных работ был спущен крест большого купола, в результате чего выяснилось, что на шаровидном основании креста имеется памятная надпись. Согласно надписи, он был отреставрирован при Католикосе Всех Армян Егиазаре I Айнтапи в 1690 году, поскольку было существенно повреждено от землетрясения и удара молнии, реставраторами же были мастера с одинаковым именем — Ованнес Стамболци.

Документирование памятной надписи по своему содержанию призвано дополнить информацию о числе проводимых в XVII веке в Кафедральном соборе и окрестных монастырях полномасштабных строительных и восстановительных работ. Она является примечательным источником с точки зрения сообщения достоверной информации о природных катаклизмах (землетрясение, молния) и причиненном ими ущербе. По-видимому, упомянутое землетрясение — стихийное бедствие, произошедшее в Ереване до периода правления Католикоса Егиазара I 4 июня 1679 года, в результате которого, как позволяет полагать данная надпись, купол Кафедрального собора и крест были повреждены, хотя сам собор и окрестные монастыри не были разрушены.

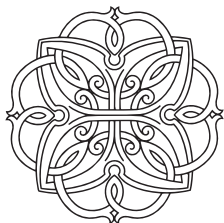
SUMMARY

In 2017, in the process of large-scale restoration works carried out in the Mother See of Holy Etchmiadzin in recent years, the cross of the large dome of the Cathedral was lowered, and as a result, it turned out that there is a commemorative inscription on the spherical base of the cross. According to the inscription, it was repaired in the reign of Yeghiazar I of Ayntap, Catholicos of All Armenians, in 1690, since it had been significantly damaged by the earthquake and lightning strikes, and the restorers were masters with the same name — Hovhannes of Istanbul.

Documenting the commemorative inscription in its content is intended to supplement information on the number of full-scale construction and restoration works carried out in the Etchmiadzin Cathedral and the surrounding monasteries in

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսնակ Տ. Վահրամ քհն. Մելիքյանին:

the 17th century. It is a remarkable source in terms of reporting reliable information about natural disasters (earthquakes, lightning) and the damage caused by them. The aforesaid earthquake apparently occurred in Yerevan before the reign of Catholicos Yeghiazar, on June 4, 1679, which though did not destroy the Etchmiadzin Cathedral and the surrounding monasteries, however, damaged the dome and the cross of the Cathedral, as this inscription suggests.

Նկ. 1. Մայր տաճարի գմբեթի խաչը և խաչաթողը
(լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 2. Արձանագիր խաչաթողը (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 5—8. Մայր տանարի խաչի օծումը և տեղադրումը, 2020 թ.
(լսնկ.՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տեղեկատվական համակարգի)

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8